

О.М. Молчанова

АКТУАЛЬНИЙ РОЗВИТОК МОРАЛЬНОГО УТВОРЕННЯ "СОВІСТЬ" У КОНТЕКСТІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

В останній час все частіше ми чуємо слова „мораль”, „моральне виховання”, „духовне відродження”, „моральні цінності”, „моральна свідомість”. Дуже актуальне зараз і таке моральне утворення особистості як „совість”. Як етична категорія це моральне утворення цікавить дослідників ще з часів античності. Проблема совісті як психологічного феномена привертає увагу дослідників різних галузей теж вже тривалий час. Її досліджували Л.І. Божович, О.О. Бодальов, І.С. Булах, Ж. Піаже, Л.С. Виготський, Л.П. Гримак, К. Ізард, А.Г. Ковальов, І.С. Кон, О.І. Кульчицька, В.С. Мухіна, Ю.М. Орлов, Ж. Піаже, О.Г. Спіркін, Є.В. Субботський, З. Фрейд, Е. Фромм, С.Г. Якобсон.

Совість є рушійною силою, яка спонукає людину до саморозвитку, надає їй поведінці цілісності та природності, визначає нормативно – ціннісний контур дозволеного і бажаного у структурі діяльності. Саме тому це моральне утворення привертає до себе стійку увагу, і є дуже актуальним. Незважаючи на великий інтерес науковців до цього феномена слід відмітити, що психологічна природа совісті вивчена недостатньо і потребує подальшого дослідження.

Мета статті: висвітлення стану дослідженості проблеми "совісті" в різних наукових джерелах, з'ясування особливостей її розуміння сучасною молоддю.

Завдання статті: 1) проаналізувати стан дослідженості морального утворення „совість” у різних наукових джерелах; 2) провести експериментальне дослідження розуміння сучасними студентами поняття „совість”.

Ще давні греки вважали, що вчиняти сумлінно, значить мати певні моральні принципи, а не будь-які суб'єктивні судження. Аристотель називав совість внутрішнім суддею правдивої людини [11, с. 121]. Платон наголошував, що не золото потрібно заповідати дітям, а найбільшу совістливість. А Демокрит говорив про совість як здатність соромитися своїх ганебних вчинків [11, с. 44].

В сучасних словниках совість розглядається не зовсім однозначно, але в єдиній моральній площині. У філософському словнику совість подається як „...етична категорія, яка виражає вищу форму здібності особистості до морального самоконтролю, сторону її самосвідомості” [12]. У філософському енциклопедичному словнику „Совість – це здібність людського духу пізнавати етичні цінності у їх реальності та разом з вимогами, які вони висувають... у більш вузькому значенні – моральна свідомість,

почуття чи знання того, що добре чи погано, справедливо чи несправедливо...” [5, с. 122].

У педагогічному енциклопедичному словнику совість визначається як „...здібність людини критично оцінюючи свої вчинки, думки, бажання, усвідомлювати та переживати свою невідповідність належному як власну недосконалість...”.

У психологічному словнику це поняття інтерпретується так: „Совість – особистісна форма самоконтролю, компонент моральної самосвідомості” [13]. А у словнику за редакцією К.К.Платонова відмічається, що це „...поняття моральної свідомості, упевненість в тому, що є добром і злом, свідомістю та почуттям відповідальності людини за свою поведінку” [14].

Отже, совість можна визначити як здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, тобто здатність самостійно формулювати для себе моральні обов'язки та вимагати від себе їх виконання, проводити самооцінку зроблених вчинків відповідно до прийнятих правил та норм.

Вищим рівнем розвитку совісті, вважає Л.П. Гримак, є моральна свідомість. Вона означає вибір людиною вчинків та життєвих цілей на основі розуміння дійсного суспільного змісту моральних вимог, корінних інтересів людей, знання соціально – історичних законів, у такому разі совість виступає вже як один із головних, стрижневих проявів моральної самосвідомості особистості [4].

К.Ізард уважав, що в розвитку моралі та совісті деяку роль відіграють емоції. Якщо при навчанні того, що правильно, а що ні, використовуються грубі фізичні покарання, з'являються страх, гнів, сором. Збудження та радість від турботи про інших та від допомоги близьким, особливо, коли не пропонується нічого взамін, можуть характеризувати вищу форму моральної поведінки. Для розвитку афективно-когнітивних структур совісті і афективно – когнітивних комплексів моральної поведінки найбільш важлива така емоція, як провина [6].

Г.С. Нікіфоров, досліджуючи совість, розглядав її як вид самоконтролю, який актуалізується у процесах саморегуляції моральної поведінки. В його трактуванні совість виступає як свого роду "внутрішній контролер" притримування людиною суспільних ідеалів, принципів, моральних норм, які вимагають від людини критично ставитись до своєї поведінки " [10, с. 70]. Вчений спирається на результати досліджень С.В. Фірсової, Ю.Н.Слівкіна, В.А.Козінцевої, які підтверджують взаємозв'язок самоконтролю та

самооцінки. Так, у досліджуваних з добре вираженим самоконтролем відмічалися прояви адекватної самооцінки. Саме через такий рівень самоконтролю стають можливими соціальні форми самоуправління та саморегуляції.

Людина, як вказує автор зазначених положень, може переживати і докори сумління та почуття сорому, які виникають як сигнал неузгодження між фактичним учинком чи вчинком, який тільки мається на увазі та еталоном (відповідною нормою моралі). Але, як відзначає Г.С.Нікіфоров, докори сумління самі по собі не обов'язково стимулюватимуть людину вчинити за правилами моралі.

Дослідник вказує на те, що докорів сумління може й не виникнути, якщо людина не вихована, не навчена порівнювати свої вчинки з нормами моралі. Поведінка такої людини може носити антисупільний та антиморальний характер, але при цьому вона може й не відчувати почуття сорому через те, що керується в житті іншими цінностями та критеріями, суто власними мотивами та уявленнями про дозволене та недозволене. Вчений класифікує цей тип як „безсовісний” і вказує на те, що невираженість чи відсутність у такої людини адекватних соціальному оточенню механізмів морального самоконтролю все ж порушує гармонійність [10].

С.Смайльс вважав, що людина, яка часто вчиняє неблаговидні вчинки, поступово втрачає почуття власної гідності [10, с. 315]. Таких людей не можна вважати надійними, у них немає бар'єру на шляху до соціально загрозової, протиправної поведінки.

Совість, на думку І.С.Булах, відіграє значну роль у морально – духовному розвитку особистості взагалі та становленні її морально – духовної самосвідомості. Це духовне осягнення особистістю з позиції моральної самооцінки цілісності власних життєвих звершень. Совість є найскладнішою формою моральної самосвідомості, її наявність можна констатувати, коли в структурі самосвідомості превалюють, на думку вченої, моральна саморефлексія й самооцінка та моральні норми як стійкі мотиви особистісної поведінки [3].

Найбільш загальна теорія морального розвитку особистості належить, як відомо, Л.Колбергу. Він розвивав висунуту Ж.Піаже, а надалі підтриману Л.С.Виготським, ідею, що розвиток моральної свідомості людини йде паралельно з її розумовим розвитком. Учений виділив у цьому процесі декілька фаз, кожна з яких відповідає певному рівневі моральної свідомості. Виділених рівнів – три ("доморальний рівень, конвенційна мораль, автономна мораль"), кожен з яких складається з декількох фаз. Совість, як стверджує Л.Колберг, формується на шостій стадії "автономної моралі". На цій стадії формуються стійкі моральні принципи, які не піддаються зовнішнім впливам. В більш пізніх

роботах автор зазначених положень виділяє ще й сьому стадію, коли моральні цінності виводяться із найбільш загальних філософських постулатів. Передумовою відповідного морального рівня є досягнення певного інтелектуального рівня [8].

Наявність зв'язку між інтелектом та моральною свідомістю підтверджується й у дослідженнях Г.Г. Бочкарьової. Вчена досліджувала мотиваційну сферу правопорушників і визначила, що в них моральна самосвідомість розвинена значно гірше, ніж у їхніх однолітків, які не мають схильності до протиправної поведінки. В мотиваційній сфері правопорушників дуже сильно домінує страх покарання та сором перед довколишніми, але не розвинене почуття провини. Дослідниця пов'язує ці факти з їх загальним інтелектуальним відставанням. За її кількісними даними рівень розвитку інтересів 16-17 літніх правопорушників не досягає навіть рівня школярів 4-5 класів. Як відмічає вчена, "сором для багатьох правопорушників – це чи "сплав" переживання страху покарання з негативними емоціями, викликаний засудженням навколишніх, чи це такий сором, який можна назвати "соромом покарання", але не "соромом правопорушення". Така форма прояву сорому викликає не каяття як таке, а лише жалість пов'язану з результатом правопорушення, – шкодування про невдачу" [2, с. 298].

Ф. Зімбардо та С. Мілгрем, досліджуючи моральну самосвідомість, визначили, що поведінка людини набагато більше залежить від зовнішніх соціальних умов, ніж від розпливчатих понять, таких як риси особистості, „Я” чи сила волі, реальність яких „психологічно не доведена”. На їх думку, більшість людей можна примусити робити все, що завгодно, якщо тільки вчинити на них деякий психологічний тиск [8].

На думку багатьох дослідників (М. Снайдера, Є.В. Субботського, З.Фрейда), на процес формування совісті впливає найближчий мікросередок, а саме – сім'я. Відповідно до гіпотези З.Фрейда, важливим кроком у формуванні совісті стає засвоєння, точніше переведення дитиною у внутрішній план правил та цінностей своїх батьків. У період дитинства в зростаючої особистості існує сильна залежність від батьківської любові. "Втрата любові" як умова покарання з боку значущих осіб викликає таку ж тривогу в дитини, як і інші види покарань. Водночас загроза втратити любов дуже діюча й безпосередньо пов'язана з формуванням у підростаючої особистості такої якості як совість [11].

М.Снайдер, аналізуючи умови формування совісті, відзначає важливу роль дружніх взаємостосунків з дорослими, особливо сім'єю. Учений надає особливого значущості довірі до дорослих, яка є передумовою „руху назустріч” іншим, відкритості та турботі про інших. Саме в

дитинстві можуть оформлятися елементи совісті як досвіду прийнятої любові [13].

Вплив стилю сімейного виховання на формування совісті досліджував Є.В. Субботський. Учений порівнював два стилі виховання 4-7 річних дітей: такий, що дозволяє, – альтруїстичний, який стимулює безкорисливе ставлення до товаришів; та прагматичний, що заснований на принципі взаємного обміну. Совість (як внутрішній моральний рушій) активніше формується в першому випадку, тоді як у другому – моральні вчинки виконуються лише за наявності прямого заохочення або за наявності важливих дорослих [2].

В останній час слово "совість" не дуже популярне. Водночас, як відмічав В.А.Крутецький, "...совість як категорію людської моральності ніхто не відміняв, вона була, є та буде, доки існує людина. А тому, розмова про неї буде час від часу виникати, особливо в студентському середовищі" [10, с. 121].

Це відбувається тому, що найбільш активний розвиток моральної самосвідомості, а також дуже важливого її компонента – совісті, відбувається в підлітковому та юнацькому віці. Прості форми самосвідомості, які беруть початок свого розвитку в дошкільному дитинстві, у підлітковому віці удосконалюються, поглиблюються, на їх основі з'являються нові, складні форми самосвідомості. Це відбувається завдяки підвищенню вимог до самостійності підлітка в навчальній діяльності та поведінці, зміні його статусу серед дорослих та ровесників, намаганню реалізувати прагнення бути і вважатися дорослим.

Дослідженням моральної свідомості та самосвідомості в юнацькому віці займалось багато вчених (Л.І. Божович, І.С.Булах, В.А.Крутецький, Т.В. Рубцова, Т.О.Флоренська), і всі вони стверджують, що не дивлячись на суб'єктивний рівень моралі в юнацькому віці, все ж вона піднімається на новий, вищий щабель.

Деякі дослідники вказують на те, що особистість часто порушує моральні закони не тому, що в неї не розвинена совість, а тому, що вона просто не усвідомлює моральні якості з-поза різних причин. Так, Т.В. Рубцова вивчала процес усвідомлення школярами різних класів моральних якостей особистості. Це вивчення проводилось декілька років на основі бесід про поведінку літературних героїв, власну поведінку школярів та їхніх друзів, вела спостереження за учнями.

На основі результатів досліджень вчена робить висновки про те, що учні юнацького віку вже усвідомлюють значущість переконань, світогляду для самих себе, їх роль у формуванні власної особистості. Учні старших класів вже самі починають ставити перед собою головне завдання – розібратись у моральних питаннях, зрозуміти сутність кожної моральної якості та її місце серед інших рис характеру

і значення для загальної моральної характеристики особистості. У цьому відношенні, відмічає Т.В.Рубцова, юнаки різко відрізняються від підлітків, які схильні судити про особистість загалом за однією рисою, і вже самі помічають цю свою особливість та критикують більш поверхневий підхід. Старші школярі відмовляються дати відразу оцінку поведінці літературних героїв, аргументуючи це тим, що їм потрібно подумати [1].

Отже, учні старших класів не тільки хочуть зрозуміти сутність тієї чи іншої моральної якості, але вже й дати цій якості максимально точне визначення. Саме заради цього вони займаються аналізом моральних рис, намагаються їх точно диференціювати, виділити в них саме істотне. Дуже часто з цього приводу в них виникають тривалі дискусії.

В.А. Крутецький також відмічає, що в юнацькому віці учні, даючи характеристику тій чи іншій моральній якості, відходять від вузькості суджень, яка характерна підліткам (наприклад, сміливість у всіх умовах – гарна, гордість – завжди погана). Старші школярі, згідно з його психологічною інформацією, аналізують моральні поняття відповідно до загальних моральних принципів та вимог. Вони вже усвідомлюють, що моральні якості особистості тоді гарні, коли гарна сама особистість [9].

Цікавими для характеристики того зрушення, яке відбувається у становленні моральних якостей юнаків, є матеріали з розвитку ідеалів, які наводила Л.І.Божович. Вчена вказує на велику значущість ідеалу для всього психічного розвитку підростаючої особистості. Крім того, за її позицією зміст та будова ідеалу, а також ступінь його стійкості складають важливу характеристику моральної самосвідомості юнака.

Результати досліджень ученої показали, що в юнацькому віці ідеали мають інший характер і в своїй будові, і за змістом, і за способом, яким вони впливають на особистість. На відміну від підліткового віку, в юнаків виникає свідомий пошук ідеалу у зв'язку із формуванням світогляду та прагненням визначити своє місце в житті. Показово й те, що юнаки, зіткнувшись з людиною, яка їх вразила, не відразу беруть її за ідеал, а починають цікавитись її життям, оцінювати діяльність, вчинки, і лише після цього вони вирішують приймати чи не приймати цю особистість як зразок. Поступово ідеали починають виступати у свідомості не конкретно у вигляді тієї чи іншої людини, а як система моральних вимог, яку юнацтво пред'являє до особистості, виходячи зі своїх моральних принципів [1].

З метою дослідження особливостей розуміння змісту морального утворення „совість” та його проявів в юнацькому віці нами було проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь 63 студенти обох статей кібернетико-технічного

коледжу м. Кіровограда віком від 16 до 18 років.

Для дослідження ми використовували авторську анкету, яка пройшла апробацію під час пілотажного дослідження. Анкета складається з 12 питань, з яких останні 4 – це гіпотетичні моральні дилеми, подібні до ситуацій, які використовував Л.Колберг.

Отримані результати дали змогу визначити психологічні особливості ставлення молоді до проблеми совісті в умовах трансформації українського суспільства. Вивчення ставлення юнаків до проблеми совісті показало, що отримані відповіді можна розділити за наступними підгрупами.

Перша підгрупа, до якої ми віднесли відповіді, що стосуються докорів сумління (наприклад: „почуття докору, коли людина зробила щось не так”, „те, що мучить, коли людина говорить неправду”, „коли відчуваєш себе винним за якісь погані вчинки”, „почуття, яке просипається перед екзаменами”, „те, що з’їдає зсередини, коли зробив щось неправильно” та ін.). Такі відповіді дали 20,63% досліджуваних. До другої – відповіді, які стосуються вихованості, моральності (наприклад: „внутрішній світ людини, який повинен регулюватися моральними нормами”, „принципи, за якими повинні жити люди”, „чесність та культурне поведіння перед старшими за віком”, „моральні цінності”). Такі відповіді виявлено в 19,04% респондентів. До третьої підгрупи – відповіді, які стосувались такої людської риси, як „відповідальність” (наприклад: „коли дотримуєшся своїх обіцянок”, „відповідальне ставлення людини до всього довколишнього, особливо до інших людей”, „відповідальність за свої вчинки, зокрема, коли людина думає перед тим, як щось зробити”). Таких відповідей було 20,63%. Четверта підгрупа – відповіді, які пояснювали совість як рису характеру, стан чи почуття (наприклад: „риса характеру, яка є в кожній людини, але не всі її проявляють”, „головна риса людини, з якою пов’язане її життя”, „стан людини, почуття”, „параметр людини, який підкреслює глибину характеру”). Такі відповіді дали 7,93% респондентів. П’ята підгрупа може бути охарактеризована на основі відповідей, які стосувались самоконтролю (наприклад, „внутрішнє відчуття, яке вказує, як правильно жити”, „внутрішній голос, який визначає як правильно вчинити в тій чи іншій ситуації”, „те, що не дає робити погані вчинки”). До цієї групи ввійшли 6,34% відповідей досліджуваних. До шостої підгрупи належать відповіді, яким не давалося ніяких пояснень (наприклад: „це така річ”, „щось невідоме для нашого суспільства”, „досить відносне поняття”). Таких відповідей було відповідно

25,43%.

На питання „Чи керуєтесь Ви у своєму житті власною совістю?”, більшість респондентів (63,2%) відповіли „так.”; 14, 28% респондентів відповіли „намагаюсь”; відповідь „інколи” дали 18,36%; а 4% респондентів відповіли „ні”.

Оцінюючи значення совісті для сучасної людини, 18,36% респондентів вказують, що вона їм заважає; 46,9% відзначають її важливість для сучасного життя і стверджують про те, що у своїх вчинках керуються власною совістю і вона їм допомагає; 34,74% доводять, що совість їм інколи допомагає, а інколи заважає.

Вирішуючи гіпотетичні моральні дилеми, юнаки досить добре розуміють, коли вони порушують моральні закони. Хоча більше схильні користуватись для їх вирішення поняттям „користі” чи „власної справедливості”, а не „совісті”. Прикладом того є відповіді на окремі питання: „Якщо знайомий від’їжджає за кордон, то йому не обов’язково віддавати борг, адже в нього є гроші?”, „якщо аптекар не хоче йти назустріч і знижувати ціну на ліки, а грошей на них не вистачає, то щоб врятувати життя людині, ліки можна вкрасти?”, „у п’яного можна забрати гаманець, він цього не побачить?” і т. ін.

Проаналізувавши стан дослідженості совісті у різних наукових джерелах, можна сказати, що це мало досліджений феномен. У різних наукових джерелах совість розглядається не зовсім однозначно, проте відмічається єдиний моральний вимір. Ми зробили спробу проаналізувати й визначити, що вкладають представники обох статей у зміст поняття совісті. Як виявилось, більшість студентів пов’язують совість з докорами сумління чи моральними законами (41,26%), частина респондентів порівнюють її з відповідальністю (19,04%), і тільки незначна кількість надають совісті регулятивної функції (6,34%).

Проведене нами пілотажне дослідження показало не досить чітке розуміння сучасними студентами змісту совісті. Такий рівень осмисленості моральних феноменів можна аргументувати на основі декількох причин: зниження значущості моральних цінностей для сучасної людини, моральна невихованість молодого покоління, поява нових цінностей, властивих сучасному поколінню тощо. Тому наступним кроком ми плануємо проведення дослідження, яке б дало змогу визначити співвідношення між проявами совісті та рисами характеру особистості студентського віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте М., 1968. – 560 с.
2. Бочкарева Г.Г. Психологическая характеристика мотивационной сферы подростков –

правонарушителей // Изучение мотивации детей и подростков. – М., 1972.

3. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія. – К.: НПУ імені М.П.

Драгоманова, 2003. – 340 с.

4. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности. – М., 1989. – 319 с.

5. Дронова Т.А. Совесть как психологический феномен сознания // Мир психологии. Научно-методический журнал. №2 (50). – Москва – Воронеж, 2007. – С. 121 – 127.

6. Изард К. Эмоции человека / Пер. с англ. – М., 1980. – 405 с.

7. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.

8. Кон И.С. Открытие "Я". – М., 1978. – 368 с.

9. Крутецкий В.А. Характеристика некоторых моральных понятий у старших школьников: Дисс. ...

канд. психол. н. – М., 1953.

10. Никифоров Г.С. Самоконтроль человека. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 192с.

11. Чибишева О.В. Поняття совісті в історії філософії та психології // Наукові записки. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д.Максименко. – К.: Міленіум, 2007. – Випуск 34. – С. 42 – 51.

12. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – М., 1980. – 807 с.

13. Психологічний словник / За ред. В.І.Войтка. – К., 1982. – 432 с.

14. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – 135 с.

Подано до редакції 25.02.08

РЕЗЮМЕ

В статті проаналізовано проблему визначення морального утворення „совість” у контексті міжособистісної взаємодії. Подано теоретико-

аналітичний огляд основних підходів до її вивчення та результати дослідження розуміння совісті сучасними студентами.

Ключові слова: совість, почуття, моральні цінності, моральна самосвідомість, духовний розвиток.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализировано проблему определения морального образования "совесть" в контексте межличностного взаимодействия. Дано

теоретико-аналитический обзор основных подходов к ее изучению и результаты исследования понимания совести современными студентами.

Ключевые слова: совесть, чувства, моральные ценности, моральное самосознание, духовное развитие.

SUMMARY

The article defines such moral formation as „conscience” in the context of personal interaction. The author presents a theoretical and analytical review of the

main approaches to its study; demonstrates some results of the research on interpreting „conscience” by modern students.

Keywords: consciences, feelings, ethics, moral self-consciencences, spiritual development.